

ՀԱՅՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

«ՀԱՄՃԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾՎԿԱՆ ՀԱՍՏՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄԱՍԹԵՐԹ

Անվճար

ՀԱՐՑԱՁՐՈՒՅՑ ԹՈՒՐք ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԵՎ ԼՐԱԳՐՈՂ ԱՅՆԵ ՀՅՈՒՐԻ ՀԵՏ

Հայտնի թուրք պատմաբան և
լրագրող Այշե Քյուրդ հեռախոսով
հարցազրույց է տվել Հայաստանի
Համբային ռադիոյի «Հայրենիք-
սփյուռք» Կամուրջ» ծրագրի
խմբագիր Արփիմե Ալավերդյանին և
«Ակունք»-ի թղթակից, Հանրային
ռադիոյի թուրքերն հաղորդումների
խմբագիր Սելիմե Անումյանին:

**Արփինե Ալավերդյան- Ինչպէ՞ս եք
գնահատում այսօրվա թուրք-հայկա-
կան հարաբերությունները:**

Այշե Խոյր- Կարծում եմ, որ դրանք լավ վիճակում չեն գտնվում, որովհետև Թուրքիայի հայկական համայնքի հետ մեր Երկրի հարաբերություններում լճացում է ճկատվում: Հայաստանի հետ հարաբերությունները Երկար ժամանակ են, ինչ սառեցված վիճակում են, կարծես դրվել են խորը սարցարանում. այլև բոլորովին չեն խսում դրանց մասին: Հայկական սփյուռքի հետ արդեն իսկ Թուրքիան Երեք լավ հարաբերություններ չի ունեցել, և բարելավման հույս էլ չի եղել, քանի որ Թուրքիայում, ընդհանուր առմանք, շատ լուրջ սև քարոզչություն էր տարվում սփյուռքի հեն: Ասինքն՝ արդյունքում Երեք սյուների առումով էլ շատ բացասական վիճակում են գտնվում այդ հարաբերությունները: Մոտ ապագայի համար էլ հույսի ոչ մի նշույլ չեմ տեսնում:

Արփինս Ալավերդյան- Ինչպէ՞ս եք գմահատում 1919-1921 թթ. կայացած երիտրուլերի դատավարությունները։ Զեր կարծիքով այդ դատարնություններում Օսմանյան պետությունը և Վերջինիս իրավակաջորդ Թուրքիայի Հանրապետությունը մի քայլ չի կատարել ։ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու ուղղությամբ։

Աշե Դյուր- Այն ժամանակվա դատական գործերը հնարավոր էր եղել հարուցել Սուլդուսի զինադադարից հետո՝ միջազգային և Անդքաղաքական հավասարակշռության շնորհիվ: Եթե հիշենք այդ հավասարակշռությունը, ավելի լավ կկարողանանք ըմբռնել, թե ինչու են այս դատական գործերը նման զարգացում ունեցել, և ինչ էին նշանակում դրանք: Օսմանյան կայսրությունը պարտված էր դուրս եկել պատերազմից և 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրել Սուլդուսի զինադադարը: Անտանտի պետությունները երկար ժամանակից ի վեր խոճի խայթեր էին գգում հայերի հանդեպ. նրանք մեղավորության զգացում ունեին իրենց խև հասարակությունների առաջ՝ հանուն սեփական շահերի քրիստոնյա հայերի համայնքը Օսմանյան պետության ողորմածությանը թողնելու համար: Միևնույն ժամանակ

վլողվանունք էին գգում ի թթիհաղական-
ների նկատմամբ՝ պատերազմը երկու
տարրով երկարաձգելու և Անտանտի ու-
ժերի՝ շուրջ երկու միջինուն գործերի պատ-
ճառով։ Դրա համար Դաշնակցից պետու-
թյունները փորձեցին որպես խաղա-
թուղթ օգտագործել հայերի տեղահա-
նության մեղադրանքով հարուցված
դատական գործերը։

Միջազգային ճնշումը շատ ժամբ էր, բայց լուրջ էր նաև երկրի ներսից եկող ճնշումը: Օսմանյան պետությունում հակաերիտրուլքական պարբերականների արշավը, ինչպես նաև՝ զինադադարի կնքումից անմիջապես առաջ վերաբացված օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորների պալատի առաջին նիստերից մեկում իթթիհադական, Տրապիզոնի պատգամավոր Սեհմեր Հաֆրութի՝ պատերազմի և տեղահանության ժամանակ կատարած հանցագործությունների և սպանությունների վերաբերյալ հետաքրննություն կատարելու պահանջով մեկնարկած բուռն վիճարանությունները տևել էին մինչև 1918թ. դեկտեմբերի 21-ը, երբ մեջլիսը փակվել էր: Այդ քննարկումների արդյունքում որոշվել էր մեջլիսին կից մի հանձնաժողով ստեղծել՝ «պատերազմի և տեղահանության ոճրագործությունները քննելու» համար:

«ՀՅԱՆԳԵՐՈՐԴ հանձնաժողով» անվանք հիշատակվող սույն հանձնաժողովից հետո հիմնվել էր նաև «Զարաշահումները, հաշիվները և չարագործությունները հետաքննող հանձնաժողովը» (այն հետագայում հիշվելու էր «Մազհարի հանձնաժողով»՝ իր նախագահի անունով): Այս մթնոլորտում Վերստին հիմնվեց Ազատություն և համաձայնություն (Հյուրիդիկ վե իրիլյաֆ) կուսակցություն, որը հետաքրքրութեա կումիականությունը ուղարկուած էր Հայության առաջատար պահանջականությունը:

փակվել էր 1913թ.: Նրանք նույնպես իբր-
թիհաղականներից վրեժ լուծելու ցան-
կություն ունեին:

Ի վերջոն ներքին և արտաքին ճնշում-ներն արդյունք տվեցին, և դատական գործերը մեկնարկեցին: Նխտերը դռնքաց էին մանուկի և բոլոր հետաքրքրվածների առաջ: Զեմիլ Արիֆի ճախազահությամբ մեղադրյալների դատապաշտպանները պաշտպանական ճառերը հիմնավորեցին հետևյալ կերպ: «Հայերի կոտորածներին վերաբերող հանցագործությունները, սովորական հանցանքներ չհանդիսանալով, իրականացվել են կարավարության կողմից հրապարակված և սուլթանի կողմից վավերացված՝ տեղահանության մասին օրենքի կիրառման շրջանակներում»: Այսինքն՝ ընդունեցին, որ տեղահանությունը կենտրոնական կառավարության գործն է եղել: Առաջին մահապատժի մասին առաջին հայոց պատճենը կազմակերպվել է 1825 թվականի հունվարի 15-

դատավճիռը կյացավեց Բողազլոյանի գավառապետ Քենալ թեյի առնչությամբ: Վերջինիս նահապաժից անմիջապես հետո երիտրուրքերը մեծ ցույց կազմակերպեցին Ստամբուլում: Այնուհետև, երբ 1919թ. մայիսի 15-ին հունական քանակը մտավ Խզմիր, վարչապետ Դանար Ֆերհիր, հսկույն մի խումբ կալանավորների ազատ արձակելով, փորձեց մեղմել հասարակությանը: Անտանտի պետությունները տեսան, որ հանցագործները մեկ առ մեկ իրենց օձիքը փրկում են, և մնացածներին տարան Մալթա՝ անձամբ դատելու նպատակով:

Անգամ այսօր Հրանտ Դիմիք սպանության գործի դատաքննության օրինակով էլ տեսնում ենք, որ իշխանությունները, ցանկության դեպքում, կարողանում են փակուլիդ մոցնել նմանատիպ դատական գործերը. չեն տրամադրում ասամառամերն ու հասարա-

Եթեը, ճնշման տակ են պահում վկաներին: Սակայն այն ժամանակ դրա կարիքն անգամ չէր եղել, որովհետև երիտրուլքերն արդեն հսկ ոչնչացրել կամ փախցրել էին բազմաթիվ փաստաթղթեր: Յայկական համայնքն ի վիճակի չէր դատաքննություններին հետևելու և փաստաթղթեր տրամադրելու, քանի որ համայնքի առաջնորդները և հայ տղամարդիկ աքսորվել էին կամ սպանվել: Բավարար չափով իրար հետ չհամագործակցեցին նաև օսմանյան և ամերիկյան կառավարությունները: Դաշնակից պետությունները, իրենց ապագա շահերով մտահոգված, անտարերություն դրսւորեցին դատաքննությունների նկատմամբ: Այս ամենի հետևանքով Անտանտի տերությունները չկարողացան այնպիսի դատարան իմանել, որը կդատեր Մալթայի հանգագործներին: Նրանք հարկադրված եղան կամաց-կամաց ազատ արձակել այնտեղի կակածյալներին: Վերջիններս դարձան նորաստեղծ Թուրքիայի նշանավոր կադրերու:

Մելինե Անումյան- Ինչպես նշեցիք,
Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ
բազմաթիվ փաստաթղթեր են ոչնչաց-
վել կամ առևանգվել: Սակայն իթթիհա-
դականների դատաքննություններին
իրականացրած դատարանները (Ռազ-
մական արտակարգ ատյանի դատա-
րանները) կարողացան բավկանին
շատ վավերագրերի հասու լինել՝ հայե-
րի կոտորածների վերաբերյալ: Գլխա-
վոր դատավարության մեջադրական
ակտում ուղիղ 41 միավոր պաշտոնա-
կան փաստաթղթի էր հղում արվում, և
արձանագրվում, որ հայերի ջարդերը
կազմակերպվել էին Օսմանյան պետու-
թյան կողմից: Այսինքն՝ գլխավոր ամ-
բաստանագրում նշվում էր, որ մեղավոր
էին ակուալան ունասակութեան:

Ըստ Հյուր՝ Իհարկե՛, թեև այդ դատավարությունները կայացել են քաղաքական շարժառիթներով, սակայն դատական գործերի շրջանակներում բազմաթիվ փաստաթղթեր են ներկայացվել, որոնց մեջ մասը ծածկագիր հեռագրեր էին, որոնք տարրեր նահանգներ ու գավառներ էին հիվել Ներքին գործերի նախարարությունից, 3-րդ և 4-րդ բանակի հրամանատարությունից, բանակային 5-րդ կորպուսից, 15-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունից, Դատուկ կազմակերպությունից, Անկարայի նահանգից և Ստամբուլի կենտրոնական հրամանատարությունից: Այդ վավերագրերի բնագրերը դատական գործին էին կցվել՝ դատախազի և համապատասխան հաստատությունների կողմից արձանագրվելուց հետո:

Ըստուսակությունը Հ-իդ էցուս:

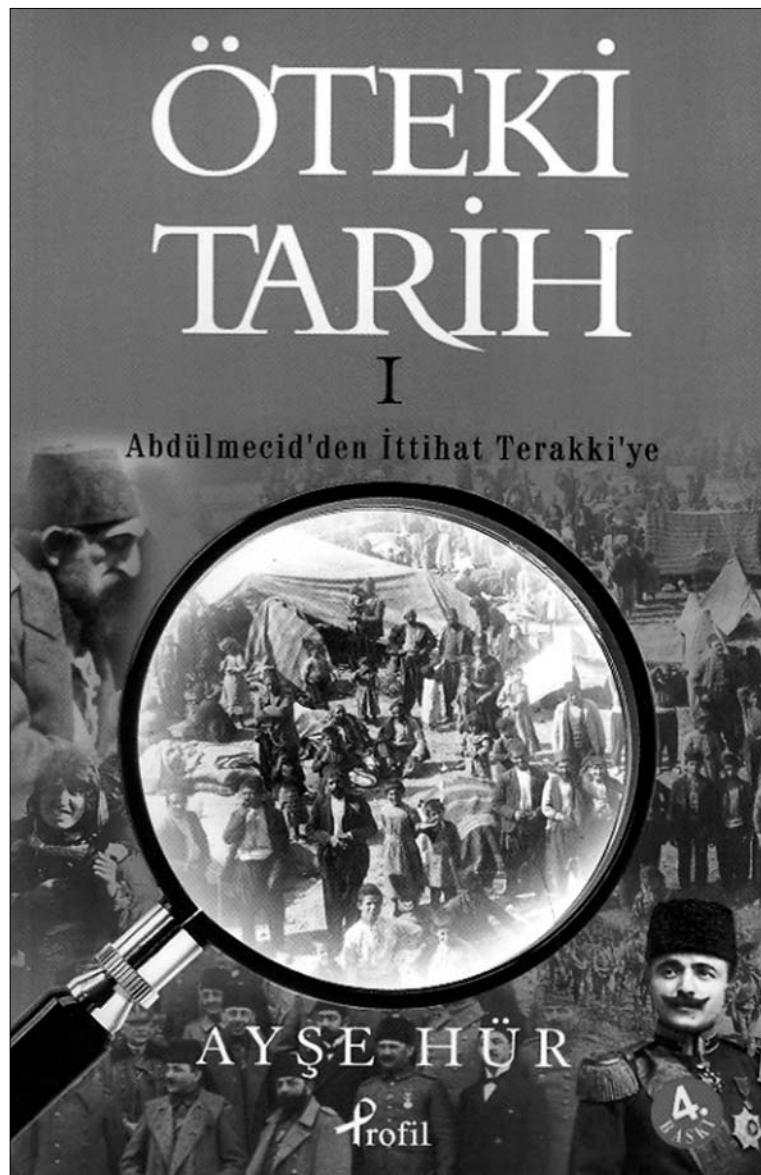
Սկիզբը՝ 1-ին էջում:

Տվյալ ժամանակաշրջանի թերթերում տպագրվել են թես ոչ բոլոր, սակայն բազմաթիվ դատական գրդերի արձանագրությունները: Դատարաններ ներկայացված այդ փաստաթղթերի մեջ մասն այսօր մեր ձեռքի տակ չի գտնվում: Դրանց մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, Գլխավոր շտաբի արխիվում է: Ենթադրվում է, թե մի մասն էլ պատճենվել է դատարաններում որպես քարտուղար աշխատած հայերի կողմից և տարվել արտերկիր: Ես կարծում եմ, որ այդ վավերագրերը գտնվում են երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի արխիվում: Իհարկե, եթե այդ բոլոր փաստաթղթերն ի մի թերվեն և վերագնահատվեն, կարելի է ավելի ճգրիտ արդյունքի հասնել: Այն հանգամանքը, որ Ստամբուլում կայացած դատաքննություններից հետո անգիտացիների կողմից Մալթա տարված անձինք չեն դատվել, թուրք պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչներին համգենում է այն ենթադրության, թե հանցագործություն չի էլ եղել: Նույնիսկ այդ թեմայով մի գիրք է գրվել նոր և նորագույն պատմության վերաբերյալ: Թուրք սյունակագիրները, տարբեր տեսանկյուններից այդ գրքին հղում անելով, քարոզչություն են անում, թե եթե այդ հարցը բարձրացվի միջազգային դատարանուն, Թուրքիան կշահի դատը: Այնինչ եթե Հրանտ Դինքի սպանության գործի դեպքում անգամ, երբ կատարողը և իրահրողները հայտնի են, հարավոր է լինում «Երկու-երեք երեխան են արել» դատավճիռը կայացնել, ապա 1919-1921թթ. լրիվ նորմալ է, որ պետությունը կարծում է այն դատական գործը, որին խառնված են եղել պետության բազմաթիվ օդակներ: Իրականում խելացի կլինի այն ժամանակվա դատավճիռը գնահատել այժմյան դատավճիռների համատեսքություն, սակայն մարդիկ պատմությունն

Սելինե Անումյան- Ակնհայտ է, որ ոչ բոլոր հանցագործներն են պատճել, սակայն այնպիսի գլխավոր ոճրագործներ, ինչպիսիք են Թալեար փաշան, Էնվեր փաշան, Զենալ փաշան, այսինքն՝ Օսմանյան պետության կառավարության գրեթե բոլոր ամերանները դատվել են և դատապարտվել մահապատժի:

Այշե Ջյուր- Այն: Մինչև
1921թ. հարուցվել էր 63 դա-
տական գործ: Դրանցից 55-ը
ընդունվել էր, 34-ի դեպքում
ամբաստանյալները ենթարկ-
վել էին տարբեր պատիճների:
21 դատաքննություն ավարտ-
վել էր արդարացման վճռով,
սակայն այդ արդարացումները
պայմանավորված էին վկանե-
րի և ապացույցների պակա-

սով: Ենվերը, Թալեաթը, Ձենալը և 13 հոգի դատվել են և 1919թ. հուլիսին հեռակա կարգով դատապարտվել: Սակայն իթթիհաղական փաշաների վերաբերյալ կայացված դատապահութերը չեն իրականացվել, քանի որ նրանք 1919թ. նոյեմ-

բերի 1-ի լույս 2-ի գիշերը ճողովրել էին Ստամբուլից: Գերմանիան տեղյակ էր նրանց դատավարությունների մասին, բայց նրանց չի հանձնեց Օսմանյան պետությանը: Այդ մարդիկ փախան Ըվեյցարիա և Գերմանիա, Զեմալն ու Ենքերն էլ հեռացան Ռուսաստան: Ի վերջո, հայկական համայնքի որոշ ներկայացուցիչներ մտածելով, որ հնարավոր չի լինելու սրանց պատիժներն ի կատար ածել, որոշեցին, որ իրենք իրագործեն նրանց մահապատիժները: «Նեմեսիս» կազմակերպության հսկողությանը նախ սպանվեց Թալեսաթը, ապա՝ Զեմալ Ազմին ու Բեհաեղին Շաքիրը: Շատերը Թուրքիայում ենթադրում են, թե Զեմալը և Ենքերն եւ ինք՝ «Նեմեսիս»

կամներից մեռածներ: Եթե վերջիններիս հավելենք նաև քաղաքական հակառակորդների կողմից սպանվածներին, ապա կտեսնենք, որ 1915թ. հանցագործների մի նշանակալի մասին վերացրել էին դեռ այն տարիներին:

ՍԵԼԻՆԻ Անումյան- Ինչպես
նշում է Վահագն Դադրյանը, գլ-
խավոր ամբատանագրում
հանդիպում է “taamtuuden”
(կանխանուածված կերպով)
բառը, որը շատ կարևոր է Կո-
տորածների նախապես ծրագ-
րավորված հանցագործություն
լինելու առողմով...

Այշե Յովր- Եթե անզամ
“տապամսւեն” բառը չլիներ էլ,
այն բանից, որ տեղահանու-
թյունը ամիսներ է տևել, որ մա-
հերը գրանցվել են բոլորի աշքի
առաջ, բայց չեն կանխվել, ար-
դեն իսկ հասկացվում է, որ
դրանք եղել են կանխամտած-
ված: Նացիստների կատարած
ցեղասպանության ժամանակ
գրավոր ծրագիր կա՞ր: Մի՞թե
Յիթլերն ասել էր՝ «Ես հրեանե-
րին կանխամտածված կերպով
եմ սպանելու»: Այս դեպքում ևս

Φιαστιωρηρή կամ բացահայտ խոստվանության առկայությունը: Դեպքերի ընթացքը դրանց ժամանակ կատարված նամակագրությունները և, անշուշտ, դատական գործերի շրջանակներում կենտրոնի՝ ծրագիր եղած լինելու մասին խոստվանություններն ինքնին մատնանշում են դեպքերի կանխատածված լինելը: Գոյություն ունեն նամակագրություններ, որոնցում առկա են «Քրաման ստացանք: Յետևյալ կերպէ եղել» արտահայտությունները: Դրանք բոլորն էլ, բնականաբար, մատնանշում են ծրագրի առկայության փաստը: Քանզի երբ տեղահանությունն սկսվել է, մատյաններ են կազմվել, արձանագրություններ կատարվել, սակայն բոլոր նախապատրաստությունները միակողմանի են եղել հայերի հեռանալու ուղղությանը աշխատանքներ կատարվել են, իսկ հետ վերադառնալու՝ ոչ Այսօր թուրքական պաշտոնական թեզի ջատագովներն ասում են «Եղբայր», կառավարությունը չէր նախատեսել այդ հետևանքները, չէր մտածել, որ այդեւս կլինի: Նրանք այճտել էին ուղարկվել բարի նպատակներով: Ըստ իս՝ այս հարցում պետք է ուշադրություն դարձնել այն կետին, որ կառավարությունը պետք է կարողանար նախատեսել այլ պայմաններով:

պատմություն» վերնագրով:
Սա առաջի՞ն հասողը է:

Այշե Յովոր- Այոն, սույն հատորն սկսել եմ Թանգինաթի շրջանից, մանրամասն անդրադարձն Աբրուլ Համիլի ժամանակաշրջանին, հատկապես՝ 1894-1896թթ. դեպքերին, երիտրուրթերի՝ իշխանության գալուն և հասցեի մինչև 1918թ.: Իսկ երկրորդ հատորն սկսելու եմ Մուտքոսի գինադադարից հետո կատարված դեպքերով: Անդրադաշնալու են այն հարցերին, թե ինչպես են սպանվել իթթիհաղական պարագլուխները, արդյոք Մուստաֆա Քեմալը երիտրու՞ր էր և ի՞նչ տեսակետ ուներ հայկական տեղահանության վերաբերյալ: Լոզանի և Սկրի այմանագրերը քննելուց հետո մեկնարանելու եմ հանրապետական վարչակարգի ստեղծման փուլերը և գիրքս հասցելու են մինչև 1926թ. Իզմիրի մահափորձի դատարննություն, երբ մաքրվեցին իթթիհաղական կադրերը և հայտնի ընդդիմադիրները: Դույս ունեմ, որ դրանից հետո կտպագրվի երրորդ գիրքս, որում կներկայացվի քենալիստական գաղափարախոսության ստեղծման գործընթացը:

**ՄԵԼԻՋԱՆ ԱՆՈՒՆՅԱՆ-ԻՆՉԱԽԻՀ՝
արձագանքներ է ստացել Զեր
աշխատությունը:**

**Այշե Յովր- Զեն կարող
ասել, թե չատ արձագանքներ
են եղել, որովհետև ես հայտնի
գորո չեմ, բացի այդ՝ առանձ-
նապես չենք զբաղվել գրիս
գովազդով։ Բայց և այնպես,
գիրքս արդեն չորորոդ անգամ է
տպագրվել։ Վաճառվել է Թուր-
քիայի չափանիշներով սպառ-
ման լավ ցուցանիշ համարվող
10 հազարի չափ գիրք։ Դա ինձ
բավարարում է, քանի որ այլ,
այլընտրանքային պատճու-
թյամբ հետաքրքրվող մարդիկ
շատ չեն Թուրքիայում։ Յիմա
հրատարակչատունը մտածում
է հինգերորդ և վեցերորդ հրա-
տառականութեան մասին։**

**ՍԵԼԻԽԱՆ ԱՅՈՒՄՅԱՅՆ - Ըստ Զեզ
«Այլ պատմություն» Վերնագ-
րով Զեր գիրքը հ՞նչ տեղ է գրա-
վում թուրք պատմագրության
մեջ:**

Այշե Րյուր- Իմ հնարավորությունների սահմաններում ջանքեր են գործադրում, որ նարդիկ այլընտրանքային պատճության տեսակետ ունենան, և այդ հարցերին են անդրադառնում թե որպես պատճաբան և թե որպես քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչ. Զանազան թեմաների վերնագրերի ներքո, հոդվածի տեսքով, ժողովրդական ոճով գրված գրքեր գոյություն չունեն: Ավելի շատ կան գիտական հղումներով ծանր գրքեր: Ընթերցողներս ասում են, որ այդ տեսանկյունից գիրքս իրենց օգտակար է լինում՝ տվյալ ժամանակաշրջանի մասին ընդիանուր պատկերացում կազմելու առումով: Սակայն, անկեղծ ասած, ես չեմ կարող ասել, թե գիրքս այս կամ այն նշանակությունն ունի: Ըստ իս՝ դրա մասին կարող են դատել ընթերցողներս ու գրաբնարարներս:

Թարգմանեց
ԱԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆԸ
Akunq.net

ՀԱՍՏԻԿ ՍԱՐԳԱՅԱՆ

Դրվագներ Տրապիզոնի նահանգի հայության ինքնապաշտպանության պատմությունից

Հասմիկ Սարգսյանը ծնվել է 1988թ., Երևանում: 2005թ. ավարտել է Երևանի թիվ 22 միջն. դպրոցը: Այնուհետև ընդունվել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, որի մագիստրատուրան ավարտել է 2011թ.: Մագիստրոսական ավարտական աշխատանքի թեման եղել է «Դամշենահայերը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին»:

լիությունը ավելի մեծ էր: Չնայած դրան՝ թուրքերը հաճախ խուսափում էին մտնել անտառ՝ հատկապես գիշերները, իսկ դա օգուտ էր հայերին, քանի որ ավելի հեշտ էր լինում տեղից տեղ փոխադրվել՝ խուսափելով մարդկային կորուստներից:

Թուրքերին վստահելը հայերի համար միշտ էլ ունեցել է անցանկալի հետևանքներ: Այդ օրերին, թուրքերը համախմբված էին միևնույն գաղափարի շուրջ, ինչի վերջնական նպատակն էր հայերի բնաջնջումը: Նույնիսկ այն թուրքերը, որոնք ժամանակին շատ լավ հարաբերությունների մեջ էին եղել իրենց դրացի հայերի հետ, լցված էին թույնով, և պատրաստակամ էին, օգտագործելով իրենց կեղծ բարեկամության փաստը, օգնել իշխանություններին բացահայտելու և կոտրելու հայերին: Այդայիս մի թուրք էր Մեհմեդը, որը ժամանակին ծառայել էր հայկական մի ընտանիքում և վայելել էր նրանց բարեկամությունը: Նա, բարձրա-

Նալով Արկուլա լեռը, հավատացրեց, որ Կօֆնի լեռներում ապաստանած շուրջ 150 հայերի նավակներով տեղափոխվել Ուլսաստան: Սակայն թուրքերը ծուղակ էին լարել հայերի համար: Բայց ինքնապաշտպանական խնդերի դեկավարների հեռատեսության արդյունքում, չհաջողվեց այդ թուրքին իրականացնել իր մտադրությունը: Փախստական հայերի ամենաաչքի ընկնող մարտը Շանայի լեռներում տեղի ունեցավ նոյեմբերի վերջերին, երբ իր դաժանություննը հայտնի և իր ժամանակավոր հաջողություններից մարդկային կերպարը կորցրած Լյուրվի Զավուշը իր 300 հոգանոց ավազակախմբով հարձակվեց Արկուլա սարի վրա: Մինչ այդ թուրքերը բաժանվել էին երկու մասի: Մի մասը անցավ Կարկար սարի կողմը և պաշարեց Յովիաննես Տերտերյանի խումբը, մյուս մասն էլ Լյուրվիի գլխավորությամբ շարժվեց դեպի Արկուլա: Այս մարտի ընթացքում իր քաջությամբ աչքի ընկավ երիտասարդ աղջկներից Քայլանուշ Մազլումյանը: Թուրքերը հանկարծակի նահանջեցին: Այդ անակնայլ նահանջի պատճառը եղել էր Լյուրվի Զավուշի և նրա երկու օգնականների սպանվելը:

Այս ամենից հետո թուրքական հարձակումների հարաբերական դադար նկատվեց: Թուրքերն

ენობრელ ხინ ას მორ მართვაქა-
რიცხული: აკოდებინ აჯანმრთები
დიუს თავის ჩამარ, ირ აქტერები
«ნერის» ხინ გზირის, ჩაუთ-
რაობელ ხინ, რე აქტერები აღას ხინ
ქრენ თელერის აურელი ჰერს
იუმანეან გალავადების: უ-
კაუნ თა კოლაციას მე გილაკ
ტე, ფარმატ აქტერები წაგარე-
სტელი ჩამარ: ჩვანანიცა მე
განმ აუგონეანს ანგამ თე-
სასაკიცირენ ხინ იუნებელ խარები
ენეკავალებრ ხეს ჰირებრენის
ნრანგ ჩამინდებელ ენენერის
აუგასთამადნერები ქერამარ-
ნალ ქრენ წალაკავაერებელ ს
ანგანელ ნახუნები სკანდალი: მოი-
ცხები აუგ მენდ ძერმარებ ჩაღ-
იცხული ტე იუნებელ ჩაუკავები
უჟილმენებ ზოგამის, ირსხლ მე
განმ ჰიდ იუნებელ ხინ რიცხები
ძერებელ: შესარ მოილავეანებ, ირ
ჩანერამის ტე ჩნდნავაგაზ-
ამანიცხა ლაქადის სკანდა-
ლერაჟენერებ მესებ, სრავენ-
ის თერი ჰიავანდას მერკა-
ჯაგანერი ჩამარ გონის ტე
რიცხასთამის: სა 1916-ს. ჰი
խარები ხეს ქერამარდავ, განმ
ირ სი გი აქტები გონის იუ-
სასაკან განასაკ ჩრამანასთა-
რიცხული იულარებელ ტე ნრანგ ჩ-
სასაკიცა აჯანმრთანდნებელ
კასთარები: გილობრივ ანგალი

հանդիպում տեղի ունեցավ նրա խնդիր և լեռներում ապաստանած հայերի միջև։ Այդ ամենը մեծ ոգևորության արի համբիսացավ, քանի որ Միսաքի խումբը ևս միացավ Արկուլա սարի Վրա գտնվող հայ ռազմիկներին և հետագա բոլոր դիմադրյական նար-տերին ցուցաբերեց ին ակտիվ մասնակցությունը։ Հայերի հնր-նապաշտանությունը մեծապես գրգռել էր նահանգապատ Ձեմա-լին և Վերջինս բանտերից ազա-տեց բոլոր ավագակներին՝ լեռ-նաբնակներին Վերջնականապես

պատաճի Բարունակ Թոռլաբյանը և ուղիշներ: Կալաֆկայի կովից հետո խմբերը քաշվեցին առանձին վայրեր: Սյուրմենեցիները մեկնեցին լեռները, Կյուշանայի և Կալաֆկայի խմբերը տեղափոխվեցին անտառները, իսկ երկու խմբեր գնացին Արկուլա: Թշնամին Կալաֆկայի անհաջողությունից հետո ավելի ազրեսիվ էր դարձել: Կարծելով, թե փախստականների մեծ մասն ապաստանել է Արկուլայում, թուրքերը հրդեհեցին Արկուլայի անտառները: Դրդեհից հազիվ փրկվեցին այնտեղ գտնվող հայերը, որոնց մի մասն անցավ Ասրայլար գյուղի կողմը, որտեղից էլ անցավ Դերեաշի և փրկվեց այդ հրե օղակից: Այդ օրերին էլ ոռւսական զորքերը գրավել էին Ուղեն, նտել էին Սյուրմեն, Տրապիզոն, Օֆ և խուճապի մատնել թուրք բնակչությանը: Դրանից հետո հայ փախստականներն արդեն, կարելի է ասել, փրկված էին և նրանց մի մասը տեղափոխվեց Մաչկայի շրջան, ուր, միամալով Լիվերա գյուղի հայ փախստականներին, անցան ոռւսական գերիշխանության տակ: Այդ օրերին նաև հաջողվեց ազատել թուրքերի տներում պահվող մի շարք հայուհիների:

Գեներալ Շվարցի հրամանով Միսար Թոռչաքյանին հանձնարարվեց ոչնչացնել թուրքական շղգենավերն ու ճակույկեները, որոնք զիշերները գրադված էին զինանմբերք փոխադրելով։ 1917 թ. օգոստոսի 15-ին ճախատեսվեց Թերմե քաղաքի վրա հարձակումը։ Այդ ռմբահարումները մեծ խուժապ առաջացրեցին թուրքերի շրջանում, իսկ հարակից գյուղերում արդեն թուրք բնակչությունը փախտուստի էր դիմել և ոչ մի դիմադրության չհանդիպեցին։

Տեղահանությունից խուսափեցին և լեռներն ապաստանեցին նաև այլ շրջանների հայերը։ Նման կերպ Վարվեցին նաև Տրավիզոն քաղաքի հարավ-արևմտյան գյուղերի մի շարք բնակիչներ։ Նախապես Կռովայի և Վերանա գյուղերի մի քանի երիտասարդներ որոշեցին խունք կազմել և միանալ Եռնուրայի խմբերին։ Հետագայում նրանց նիացան այլ փախստականներ և երկար ժամանակ ստվի, մահվան ժիրաններում մնալով, արկածային թափառումներ ունենալով կարողացան պահպանել իրենց գոյությունը։ Այստեղ հայտնի կրվողներից էին Աղաջան, Հովհաննես, Երվանդ Ֆանտայանները, Գասպար Առաքելյանը, զիզակսացի Համբարը և ուրիշներ։

1. Թոռլարեան Մ.,Օրերուս հետ, Պէյրութ, 2001:
  2. Կարիկյան Տ. «Յայկական Պոնտոս», «Զայն համշենական», 2006, N3-4:
  3. Յովակիմեան Յ., Պատմութիւն Յայկական Պոնտոսի, Պէյրութ, 1967, էջ 353:
  4. Յովակիմեան Յ, Աշվ. աշխ., էջ 362:
  5. Նույն տեղում, էջ 369:
  6. Նույն տեղում, էջ 370:
  7. Թոռլարեան Մ., Աշվ. աշխ., էջ 276:
  8. Նույն տեղում, էջ 291:

ТРЕБУЕТ ПЕРЕВОДА

Ежемесячная газета "Дзайн Амшенакан" ("Голос Амшенский") издается в Армении с 2004г., однако больше известна за пределами нашей страны. И дело не только в том, что она выходит под патронатом землячества "Амшен" и бесплатно распространяется в заселенных нашими соотечественниками регионах - Абхазии, Краснодарском крае и других. На 8 страницах можно найти все об амшенских армянах - от их истории, культуры, быта, диалекта до особенностей вероисповедания и сегодняшних проблем.

ОБ УСПЕХЕ ГАЗЕТЫ ГОВОРИТ И ТО, ЧТО В ПОСЛЕДНИЕ ДВА ГОДА статьи о ней и ее создателе публиковались на страницах зарубежных периодических изданий, таких как журналы *Hamshen* (Москва), "Дитак" (Бейрут), выходящие в Стамбуле армянские туркоязычные периодические издания "Агос" и "Парос", а также турецкие "Бир гюн", "Аксайон", Today's Zaman и другие. В прошлом году газета "Дзайн Амшенакан" стала победительницей всесармянского международного конкурса "Армения - родина всех армян", организованного Всемирным армянским конгрессом, Союзом армян России, Министерством диаспоры РА и Союзом журналистов Армении, а ее основатель и главный редактор Сергей ВАРДАНЯН был награжден медалью и дипломом.

Научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА Сергей Варданян не только известный в Армении и за рубежом журналист, писатель, историк и филолог. Он миссионер, взявшись за себя тяжелую ношу по изданию двухязычной (армяно-русской) газеты. Из-за финансовых затруднений делает это он практически в одиночку, в одной из комнат собственной квартиры. С амшена Сергеем Гагиковичем впервые столкнулся еще в 1969г., когда по окончании школы отдыхал на Черноморском побережье Сочи и Абхазии, и сразу заинтересовался их необычным армянским языком, который, как выяснил позже, является его амшенским диалектом.

С тех пор - а прошло более 40 лет - С.Варданян посвятил себя изучению истории, культуры, фольклора и быта амшенских армян. В своих многочисленных публикациях и книгах он представил жизнь не только амшена-христиан, но и поведал миру о тысячах амшена-мусульман армянского происхождения, проживающих ныне на территории Турции, в губерниях Ризе и Ардвин и частично в Узбекистане, Казахстане, Киргизстане.

В ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН ОБЪЕЗДИЛ НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ИСТОРИЧЕСКОГО АМШЕНА, познакомился с десятками армянских семей и собрал свежую информацию, разместив ее на страницах своих книг и газеты. Во время путешествий

ему нередко приходилось раскрывать амшена-мусульманам их истинное происхождение, отвечать на многие вопросы.

- В конце XV в. турки завоевали Амшен, а в начале XVII в. приступили к насильственной исламизации местного населения. Часть амшена покинула исторические земли и рассеялась по Трапезундскому вилайету. Иная вынужденно приняла ислам. В конце XIX в. и особенно в годы Геноцида группы амшена перебрались в Абхазию и Краснодарский край, где, основав деревни, церкви, армянские школы и очаги культуры, сохранили свой язык, традиции, веру. В то же время в нескольких селениях на границе Турции и Аджарии проживали исламизированные армяне-амшены, которые в 1944г. по приказу Сталина были переселены в Среднюю Азию. В 1980-х гг. я дважды побывал в Средней Азии, где нашел этих переселенцев, называющих себя "хемшилами". На самом деле все они были амшена-армянами. Уже в те годы у амшена пробудился интерес к своему происхождению, они не раз просили меня снабдить их русскоязычной литературой об их истории. Но подобных книг не было издано. Прошло почти 30 лет, многие исламизированные армяне Средней Азии перебрались в Краснодарский край, Ростовскую и Воронежскую области, и сегодня они вновь обращаются ко мне с просьбой выслать литературу на русском языке о своих корнях, языке и т.д. Но вопрос остается открытым - подобных книг издано не так уж много, они написаны на армянском языке и, по сути, предназначены для ученых и узких специалистов.

- Однако в 2009г. ЕГУ выпустил вашу монографию "Диалект, фольклор и музыкальное искусство исламизированных амшена-армян". Не способна ли она в какой-то степени заполнить нишу?

- Действительно, книга достаточно интересна и насыщена информацией, в ней собраны

сказы об амшена-мусульманах, и наоборот. Более того, отсутствие информации и литературы в условиях изолированности от своих соотечественников работает на руку процессу ассимиляции амшена-турок. С каждым приездом удается собрать новые жемчужины фольклора на хопском говоре, сделать видеозаписи танцев, песен. Затем их систематизировать и ждать возможности для издания.

- Сегодня в губернии Ризе уже не разговаривают на армянском языке, хотя и используют в своей турецкой речи немало армянских слов и топонимических названий, а в провинциях Хопа и Борчка губернии Ардвин, населенных более 25 тысячами амшена, лишь взрослые разговаривают на хопском говоре амшена-диалекта, уже не понятном детям. Правда, отдельные деятели культуры как-то пытаются сохранить язык.

Есть немало певцов, которые снимают клипы с песнями на хопском говоре, включают эти песни в свои диски. Прозаик Маир Озкан, поэт Юсуф Вайич творят на родном говоре, видный режиссер Озкан Альпер снял три фильма, где звучит амшени-диалект. Одна из популярных музыкальных групп Vova (Vov a? - Кто это?), исполняющих песни на амшени-диалекте, три года назад даже побывала в Армении. Но все это не носит массового характера. Простые люди хотят больше узнать о себе и своем прошлом, и лучший путь достижения этого - литература на

сказки, песни и частушки, размещен диалектический словарь, однако она на армянском языке, непонятном многим амшена-армянам, особенно исламизированным. Для перевода на другие языки нужно финансирование, что остается главной проблемой. Мы живем в век информационных технологий, однако мои путешествия показывают, что амшена-армяне не только лишены информации о своих предках или соотечественниках Армении, но и друг о друге: амшена-христиане удивляются, услышав мои рас-

доступном им (имеется в виду турецкий) языке, которой, к сожалению, мы сегодня не располагаем. А ведь есть немало состоятельных амшена по происхождению как в Турции, так и в России, могущих оказать финансовую поддержку подобным проектам.

- Вы не раз бывали в историческом Амшене. Что вас привлекло больше всего?

- Совместно с коллегой и тюркологом Лусине Саакян мы совершаем научные экспедиции, она общается и переводит беседы с туркоязычными ам-

шена-ми, я - с говорящими на хопском говоре. Привлекает все - от природы, старинных традиционных сельских домов, топонимических наименований до хороводных танцев, множества армянских слов в речи туркоязычных амшена. С каждым приездом удается собрать новые жемчужины фольклора на хопском говоре, сделать видеозаписи танцев, песен. Затем их систематизировать и ждать возможности для издания.

- Одна из изданных вами последних книг - "По дорогам моих воспоминаний" - написана бывшим жителем села Керц Айоцзорской провинции, что недалеко от города Вана, Еревандом Кюрегяном и не имеет отношения к амшена. Что это за проект?

- Мой дед тоже из Айоцзоры, соседнего с Керцем села Айкашен, и работа над этой книгой стала данью уважения его памяти. Ерванд Кюрегян был добровольцем в национально-освободительной борьбе против младотурок, участвовал в героических битвах Вана и Сардарапата. В 1921г. перебрался в Иран, а в 1985г. - в Лос-Анджелес, а через три года, когда ему исполнилось 100 лет, написал свои мемуары (за 10 лет до смерти!), имеющие неоспоримое историко-факторическое значение. Его рукописи пронизаны правдой человека, пережившего Геноцид. В то же время в ней содержится богатейший материал о быте сельчан, традициях, песнях, взаимоотношениях армян с турками и курдами, а также армянских наименованиях рек, озер, сел и т.д., сегодня уже переименованных. Именно это и привлекло нас, меня и Лусине Саакян, когда после смерти Ерванда Кюргяна к нам обратился его 80-летний сын, известный инженер-строитель Варужан Кюргян с просьбой издать мемуары. Воспоминания написаны без знаков препинания и заглавных букв, словно на одном дыхании. Пришло изрядно потрудиться. Наше издание снабжено 390 примечаниями, заметками, уточнениями. Кстати, в моем домашнем архиве есть столь много подобных материалов о Геноциде, а также об амшенах, что хватило бы на целый музей.

- Однако вам предлагали открыть в Сочи подобный музей, возглавить его и даже назвать его вашим именем. Почему вы отказались?

- Действительно, такая задумка была, но при условии перевезти все мои архивы - тысячи фотографий, документы, мемуары амшена-фиданов и армян, спасшихся от резни 1915г., видеозаписи, статьи и многое другое - в Сочи. Мне же хочется, чтобы эти уникальные ценности оставались здесь. Быть может, однажды найдется меценат, который загорится идеей основания музея амшена-армян здесь, в Армении.

МАГДАЛИНА ЗАТИКЯН
"Голос Армении"
(N20, 28.02.2012г.)

17 января 2012 года скончался выдающийся армянский ученый, доктор сельскохозяйственных наук, профессор, член-корреспондент Итальянской академии Винограда и Вина, большой патриот Армении - Гегам Гарегинович Снапян, внесший существенный вклад в развитие науки и производства в области технологии переработки пищевых продуктов СССР и Республики Армения. Основными направлениями деятельности ученого являлись: технология хранения, сушки и промышленной переработки сельскохозяйственного сырья. За разработку солнечной сушильной установки он был удостоен золотой медали ВДНХ СССР. В настоящее время по всей Армении действуют солнечные сушилки, построенные по его проектам. Неоценим его вклад в деле развития пищевой промышленности Армении. Работая на консервных заводах в качестве главного технолога он внедрил в производство технологию быстрозамороженного растительного сырья, технологию производства оливок, разработал множество пищевых стандартов и документов, а также большое внимание уделял вопросам безопасности пищи. Его практическая работа включала консультации консервных заводов, фруктохранилищ, солнечных сушилок и других объектов пи-

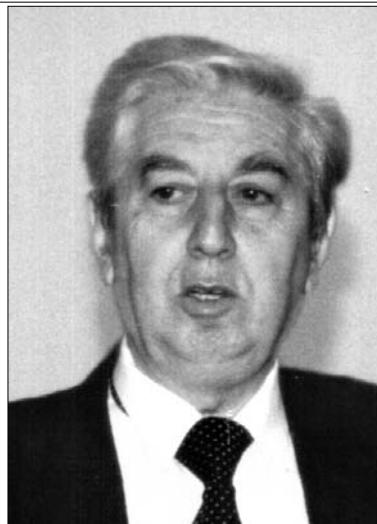
Гегам Гарегинович Снапян

шевой промышленности.

Гегам Гарегинович был высококвалифицированным человеком, обладающим энциклопедическими знаниями, владел армянским, русским, грузинским, английским, итальянским и французским языками. Он опубликовал 185 научных статей в армянской, русской, американской, великобританской, итальянской периодиках, включая 5 монографий, 16 авторских свидетельств СССР и патентов Армении, 2 учебника для ВУЗов.

В годы раз渲ла СССР он боролся и приложил немало усилий чтобы предотвратить развал научной базы и сохранить научные кадры Армении, отказался от многочисленных предложений продолжить научную деятельность за рубежом.

Гегам Гарегинович Снапян родился 19 мая 1941г. в селе В.Пшапи Гульрипшского района Абхазской АССР, где в 1958г. окончил армянскую среднюю школу им Х.Абояна. В 1968г. окончил факультет технологии переработки сельскохозяйственного сырья Грузинского института субтропического хозяйства, получив квалификацию инженера - технолога. После окончания института

работал на Сухумском консервном заводе рабочим. В 1969г. поступил в аспирантуру без отрыва от производства при отделе технологии хранения, сушки и промпереработки плодов и винограда Армянского НИИ виноградства, виноделия и плодо-водства. В 1975г. в Московском Институте народного хозяйства им. г. В. Плеханова защитил кандидатскую диссертацию, получив степень кандидата технических наук по специальности

товароведение пищевых продуктов. В 1976г. был командирован в Италию для повышения квалификации в области хранения, перевозки и переработки плодов и винограда. В 1979г. был назначен заведующим отделом хранения, сушки и переработки плодов и винограда Арм. НИИВВИП. Член-корреспондент Итальянской академии Винограда и Вина с 1993г. В 1995г. защитил докторскую диссертацию, с присвоением степени доктора

д.э.н. наук

«ЧИРЧОЛЧ»

сельскохозяйственных наук. После упразднения руководимого им отдела, с 1992-2006г. работал в НППГ ЗАО "Парен" МСХ Армении заведующим лабораторией хранения и переработки плодов. С 1994г. по 2004г. был координатором Кодекса Алиментариуса в Армении. С 2006 до последнего времени преподавал и руководил научной тематикой в Армянском государственном аграрном университете на кафедре хранения и переработки растительных продуктов. Большое внимание он уделял подготовке национальных кадров, руководил дипломными работами, под его руководством защищены 6 кандидатских диссертаций.

Особое место в его жизни занимала история амшенских армян. Он никогда не забывал откуда он родом и то, что амшены разделили часть тех армян, которые в годы геноцида подверглись насилию и изгнанию с родных мест. На основе рассказов своего крестного-фидана и других родных, перенесших весь ужас нацистского изгнания, он написал художественную книгу "Вардук", куда вошли также его некоторые воспоминания о встречах с интересными людьми.

Земляческая
благотворительная
общественная организация
"Амшен"

Численность армян в Российской Федерации

Портал "Армяне в мире" разместил данные численности армян по регионам РФ. Федеральная служба государственной статистики (Росстат) опубликовала окончательные итоги всероссийской переписи населения, проведенной в 2010г. По её данным в Российской Федерации проживает 1 182 388 армян. Данные нельзя считать полными, поскольку, часть населения отказалась от переписи, а часть отказалась называть свою национальную принадлежность. Наибольшее количество армян проживает в Южном федеральном округе (около 442 тысяч человек), наименьшее в Дальневосточном федеральном округе (около 17 тысяч человек). Из городов проживания неизменное лидерство держит Москва-106 466 человек. Но по сравнению с 2002 годом (124 425 человек) наблюдается отток армян из столицы.

Владеющими армянским языком себе назвали 660 935 человек. Напомним, что по данным переписи населения 2002 года количество армян, проживающих в России составило 1 130 491 человек. Данные численности армян по регионам РФ в сравнении с данными переписи 2002 года:

По данным Федеральной службы государственной статистики (Росстат)

Регион	2010	2002
Российская Федерация	1 182 388	1 130 491
Центральный федеральный округ	265 424	249 220
Белгородская область	7 588	7 824
Брянская область	4 592	3 618
Владимирская область	6 247	4 999
Воронежская область	10 369	8 813
Ивановская область	4 645	4 012
Калужская область	9 962	7 095
Костромская область	нет данных	1 462
Курская область	5 726	5 899
Липецкая область	7 129	5 398
Московская область	63 306	39 660
Орловская область	нет данных	3 507
Рязанская область	5 549	4 458
Смоленская область	4 776	3 893
Тамбовская область	4 544	4 326
Тверская область	8 222	7 331
Тульская область	9 145	6 507
Ярославская область	7 158	5 993
г. Москва	106 466	124 425
Северо-Западный федеральный округ	38 648	46 297
Республика Карелия	нет данных	1 599
Республика Коми	нет данных	2 102
Архангельская область	нет данных	1 159
Ненецкий автономный округ	нет данных	26
Вологодская область	нет данных	2 150
Калининградская область	9 226	8 415
Ленинградская область	7 072	5 518
Мурманская область	нет данных	1 954
Новгородская область	нет данных	1 940
Псковская область	2 379	2 270

г. Санкт-Петербург 19 971 19 164

Южный федеральный округ 441 638 433 998

Республика Адыгея	15 561	15 268
Республика Калмыкия	нет данных	887
Краснодарский край	281 680	274 566
Астраханская область	5 824	6 309
Волгоградская область	27 846	26 974
Ростовская область	110 727	109 994

Северо-Кавказский федеральный округ 190 295 181 125

Республика Дагестан	4 997	5 702
Республика Ингушетия	нет данных	64
Кабардино-Балкарская Республика	5 002	5 342
Карачаево-Черкесская Республика	2 737	3 197
Республика Северная Осетия - Алания	16 235	17 147
Чеченская Республика	нет данных	424
Ставропольский край	161 324	149 249

Приволжский федеральный округ 79 286 105 083

Республика Башкортостан	нет данных	8 784
Республика Марий Эл	нет данных	1 104
Республика Мордовия	нет данных	1 310
Республика Татарстан	нет данных	5 922
Удмуртская Республика	нет данных	3 283
Чувашская Республика	нет данных	1 261
Пермский край	нет данных	4 979
Кировская область	нет данных	2 123
Нижегородская область	13 294	10 786
Оренбургская область	10 547	10 574
Пензенская область	4 103	3 670
Самарская область	22 981	21 566
Саратовская область	23 841	24 976
Ульяновская область	4 520	4 745

Уральский федеральный округ 42 697 44 630

Курганская область - все население	нет данных	2 109
Свердловская область	11 501	11 093
Тюменская область	15 542	14 802
Ханты-Мансийский автономный округ - Югра	6 343	6 471
Ямало-Ненецкий автономный округ	нет данных	1 554
Челябинская область	9 311	8 601

Сибирский федеральный округ 52 352 60 875

Республика Алтай	нет данных	493
Республика Бурятия	нет данных	2 165
Республика Тыва	нет данных	500
Республика Хакасия	нет данных	839
Алтайский край	7 640	8 105
Забайкальский край	нет данных	4 183
Красноярский край	10 677	10 807
Иркутская область	6 558	6 849
Кемеровская область	10 669	10 104
Новосибирская область	9 508	7 850
Омская область	7 300	6 644
Томская область	нет данных	2 336

Дальневосточный федеральный округ 16 506 17 903

Республика Саха (Якутия)	3 691	2 764
Камчатский край	нет данных	948
Приморский край	5 924	5 641
Хабаровский край	2 943	2 666
Амурская область	3 948	4 045
Магаданская область	нет данных	330
Сахалинская область	нет данных	1 144
Еврейская автономная область	нет данных	282
Чукотский автономный округ	нет данных	83

Արխագիայի դպրոցներում, այդ թվում՝ հայկական, հասավանդվում է «Արխագիայի պատմություն» առարկան, որում հայ-արխազական դարավոր առնչություններին նվիրված է ընդամենը մի քանի տող, ուստի տպագրելով Ա. Եղիազարյանի հոդվածը, նպատակ ունենք աջակցել մր ընթերցողներին քաղելու լրացուցիչ գիտելիքներ:

Հայոց Սմբատ Ա արքայի (890-914) թագավորության ժամանակաշրջանի պատմության մեջ կարևոր տեղ ունի արխազական արշավանքը:

պես չի հիշատակում:

Խնդրող առարկան իրադարձությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև «Քարթլի մատյան»-ը, ըստ որի՝ Կոստանդին արշավում է Վիրը և Նվաճում այն: Սմբատ Տիեզերական արշավանքի է ելուս, եթ նվաճում Վիրը, պաշարում կարևոր նշանակություն ունեցող ամրոց Ովկիսիցիսն ու գրավում գրոհով: Դամանից հետո երկու թագավորները հաշվում են, և Կոստանդինը ընդունում է Սմբատ Ա-ի գերիշխանությունը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Սմբատ Ա-ն

Դրասխանակերտցու վկայության տրամաբանությունից է բխում, Սմբատ Ա-ն սպառում օգնության է հասել Արդեմեսի Բագրատունուն, իսկ այնուհետև՝ նրան իր հետ վերցրած արշավել Գորի և Ուվիլիսին: Գերելով Արխազագ թագավորին՝ Սմբատ Ա-ն իր գրքերը մտցրել է Արխազագ թագավորության բուն տարածքը և նվաճել այն: Այստեղից էլ բխում է, որ արխազական արշավանքին նեկնելի Սմբատ Ա-ի գորքը հավաքատեղին, ամենայն հավանականությամբ, եղել է մայրաքաղաք Երևանությունը:

Անդրադառնալով արշավան-

թի 909թ. Եթեխումումը տեղի են ունենում մի քանի կարևոր իրադարձություններ: Ամենայն հավանականությամբ, 907թ. Գագիկ Կըրունին գրավել Ամյուկ բերդ, իսկ Սմբատ Ա-ն այն են նվաճեց և այնուհետև վաճառեց Գագիկին: Անանունը հաղորդում է, որ դրանից անմիջապես հետո Յուսուփը Խալիֆայի կողմից նշանակվեց Արքապատկանի և Դաստիանի ոստիկան: Խոսքը 908թ. մասին է, եղել Մուկրաֆի Խալիֆան մահացավ, իսկ նրա հաջորդը հաշվվեց Յուսուփի հետ ու վերջինիս նշանակեց ոստիկանը:²² Միևնույն ժամանակ՝ 908թ., տեղի ունեցավ Հայ Բագրա-

յա Հայկանու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոցը, բնագիրը Ս. Էմինի, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1996, էջ 202-204:

2 Անանուն Զրուցագիրը շփորում է Հայոց Սմբատ Ա և Արքա թագավորների ներ պատերազմած Արխազագ Կոստանդին և Դաստիանի ոստիկանը («Պատմություն Անանուն Զրուցագիր» (կարծեցեա Շապուհ Բագրատունի), Եր., 1971, էջ 187, Վարդան Արևելցի, Տիեզերական Պատմություն, Եր., 2001, էջ 97-98):

3 «Խավիանաց աշխապի» անվանման ցոյց է տալիս, որ խսքը Կրիստոնաց թագավորության ծովակինյա շրջանների մասին է, որտեղ գտնվող հայունի նավահանգստները ծովային առևտրական ուղիներով կապ-

ՅԱՅՆ ՍՄԲԱՏ Ա ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱԲԻՆԱԶԱԿԱՆ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ պատմական գիտ. թեկնածու

Խ. սկզբին Հայոց թագավորության դեմ հանդես եկավ Արխազագ թագավորությունը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ այդ ժամանակ արխազական գործերը ներխումում են Վիրը, Ծանարդ և Գուգարքը: Յանի որ այդ տարածքներին տիրում է Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն (890-914), Կողազըթի թագավոր Աստրութինը:

Եղիազարի թագավոր Աստր-

ութիւններին արշավական գործերը նվաճում են Արխազագ թագավորությունը: Մասնավորապես, իշխատակիում է Գուգարքի նվաճումը և արաջազարձրությունը:

Եղիազարի թագավորություններին արշավական գործերը նվաճում է Աստրութինը:

Եղիազարի թագավորություններին արշավական գործերը տեղի է ունեցել Յուսուփի 904թ.¹⁰: Այս թվականը մը նշանակում է նաև Ա. Խոնելի հանձնել արդարությունը մերաշունչ երկու գործում է Գուգարքի արևածառ գավառները, Կենտրոնական Վիրը (Ծիդա Բարբի) և Ալանաց դուռը՝ շրջակա գործու:

Մեր ուսումնասիրության համար շահեկան է Սմբատ Ա-ի տերության մասին ընդհանուր պատմությունը և Կոստանդին Գ-ի արշավական գործը ներառում է Գուգարքի արևածառ գավառները, Սմբատ Ա-ի արշավական գործը և արաջազարձրությունը:

Եղիազարի թագավորություններին արշավական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 905-908թ. միջև¹²: Կարծիք է հայտնվել, որ հայ-արխազական գավառները տեղի է ունեցել 905-908թ. միջև¹³: Կարծիք է հայտնվել, որ հայ-արխազական գավառները տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև¹⁴: Սեկա այլ տեսակետի համաձայն կարծիք է կամ այս գործը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև¹⁵:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական արշավական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև¹⁶:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական արշավական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև¹⁷:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև¹⁸:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև¹⁹:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²⁰:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²¹:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²²:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²³:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²⁴:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²⁵:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²⁶:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²⁷:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²⁸:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև²⁹:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև³⁰:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև³¹:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև³²:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև³³:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև³⁴:

Ըստ պատմիչների տեղեկությունների՝ արխազական գործը տեղի է ունեցել Յուսուփի 903թ. արշավականը տեղի է ունեցել 905-907թ. միջև³⁵:

ԿՐՈՆԱԳՈՒԽ ՀԱՄԵԼԱՐԱՅԻ ԲԱՆԱՐՁՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՍՄՈՒԾԵՐ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության
ինստիտուտի գիտաշխատող

Տարիներ առաջ՝ 1980-ական թվականներին, երբ Միջին Ասիայում ուսումնասիրում էի 1944-ին Աջարիայից այնտեղ արտորված մահմեդական համշենահայերի բարբառը, նրանց համար թարգմանեցի Յովի. Թումանյանի «Սուտասանը», որը երբեմն կարդում էի նրանց մեծերի և փոքրերի համար: Այն տպագրվեց նաև մեր թերթի 2010թ. NN11-12-ում: Այդ թարգմանությունը կատարել էր բնագրին կառչած, բայց հայտնի է, որ կենդանի խոսքն իր օրենքներն ունի: Այժմ ընթերցողներին են ներկայացնում իմ նոր թարգմանությունը, որն արել են 2011թ. Թուրքիայի Արդվիճանի նահանգի խոփայի և Բորչկայի գավառներում, կրոնափոխ համշենահայերից ծշտելով մի շարք բառեր և արտահայտություններ:

ՀՈՎՐԱԾՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

(1869-1923)

ՍՈՒՏԱՍԱՆ

Լինում է, չի լինում մի թագավոր: Ես թագավորը իր երկորում հայտնում է: «Ով էնպէս սուտ ասի, որ ես ասեմ՝ սուտ է, իմ թագավորության կեսը կտամ նրան»:

Գալիս է մի հովիվ: Ասում է: - Թագավորն ապրած կենա, իմ հերը մի դագանակ ուներ, որ եստեղից մենանում էր, երկորում աստղերը խառնում:

- Կապատահի, - պատասխանում է թագավորը: - Իմ պատի էլ մի չիրուխ ուներ.

մի ծերը բերանին էր դնում, մյուս ծերը մենանում, արեգակից վառում:

Ստախոսը գլուխը քրելով դուրս է գնում:

Գալիս է մի դերձակ: Ասում է:

- Ներողություն, թագավոր, ես վայ պիտի գայի, ուշացա: Երեկ շատ անձրև

եկավ, կայծակները տրաքեցին, երկինքը պատրվեց, գնացել է կարկատելու:

- Յա՛, լավ ես արել, - ասում է թագավորը, - բայց լավ չէիր կարկատել, ես առավոտ մի քիչ անձրև թագրվեց:

Սա էլ է դուրս գնում:

Ներս է մտնում մի աղքատ գյուղացի, կոտը կրնատակին:

- Դո՞ւ իմ ես ուզում, այ մարդ, - հարցում է թագավորը:

- Ինձ մի կոտ ոսկի ես պարտք, եկել եմ տանեմ:

- Մի կոտ ոսկի¹, - զարմանում է թագավորը: - Սուտ ես ասում, ես քեզ ոսկի չեմ պարտք:

- Թե որ սուտ եմ ասում, թագավորության կեսը տուր:

- Չէ՛, չէ՛, ճշմարիտ ես ասում, - խոսք փոխում է թագավորը:

- Ճշմարիտ եմ ասում՝ մի կոտ ոսկի տուր:

- Թե որ սուտ եմ ասում, թագավորության կեսը տուր:

- Չէ՛, չէ՛, ճշմարիտ ես ասում, - խոսք փոխում է թագավորը:

- Ինձ մեզ գօթ մէ ալքուն դալիք ես, եգի ան դոնւշ:

- Սէզ գօթ մէ ալքուն թա, - շաշուրմիշ:

ՇԻԴԱԳ ՉԱՍՈՂԵ (ԽԱՓՈՂԵ)²

Գէլի, էլլի չի մեզ փաղիշահ³: Աս փաղիշահու ույնէ աշխարհին իմացնա գու. «Կօվ ամօն խափելութին մի գասա քի, յէս ասիմ թա՝ իսա խափելութին ա, անու իմ աշխարհի գեսը դկվող ում»:

Քուկա մեզ հօյիք նէ: Գասա.

- Փաղիշահ արդի թօղ⁴, իմ դաղէ մեզ փիր⁵ մէ ունիր, իստի երգեցնելէր անա, երգինքուց աստաղնիյէ խարնէ գուր:

- Ամօն ալ գէլի, - գասա⁶ փաղիշահ, - իմ թարն ալ մեզ չիրում մէ ունիր, մեզ զօքէ պիսնէն թէնէ գուր, մէկալ ջօքէ ասքագան քօլէ գուր:

Շիդագ չասողէ (խափողէ) քըլօխտ քիյէլով թուր (թուր) կլլա:

Մէգ թարդի մէ քուկա: Գասա.

- Աչֆ ապ⁷, փաղիշահ, յէս թէզ եղող է, ուշացա: Եյէ շաղ չախ եյէվ, զագօնինիյէ զագէցին, երգնը պատէնցավ, գառու⁸ քընացի:

- Յա՛, սոյ աղած ունիս, - գասա փաղիշահ, - համա սոյ գաած չունիս, աս աքվան թիչ մէ չախ եյէվ:

Ան ալ թուրս (թուր) կլլա:

Մէգ ֆուքաա կյալացի մէ զօքէ թէվին դագէ մըղնու գու մէշնիյուս:

- Մո՞ւ ալ իմչ քուգտս, դա՛, - հարցէնա գու փաղիշահն:

Ինձի մեզ գօթ մէ ալքուն դալիք ես, եգի ան դոնւշ:

- Սէզ գօթ մէ ալքուն թա, - շաշուրմիշ:

գընա փաղիշահն, - խափէ գուս, յէս քէզի ալթուն դալիք չիմ:

- Թա խափի գում, աշխարհի գէսը դու:

- Չա՛, չա՛, շիդագ գասան, - խարարը⁹ փօխս գու փաղիշահն:

- Շիդագ թա գասան, մեզ գօթ մէ ալթուն դու:

1. Խոփայի խոսվածքում սուտասան բառ չկա, նրան փոխարինում են շիդագ չասող

- Շիդա չասող, և խափող-խարող բառերը:

2. Թագավորին ասում են քրոպա, թագավորություն-քրոպալու, փաղիշահ ասում են արևելյան երկորների տիրակալաներին:

3. Ասում են նաև սաղ էլլի:

4. Դագանակ բառը դէգէներ ծևու ունեն, բայց նախընտրում են ասել փիր, այսինքն բիր:

5. Պատասխանել բառը չունեն, ԽՍՀՄ-ում բակվող կրոնափոխի համշենահայերն օգտագործում էին ռուսերենից փոխայալ օվկի բառը, իսկ խոփայի և Բորչկայի գավառների համշենիները թուրքերն ասում են շէվար:

6. Ներողություն բառը կամ հիմանիշը չունեն, ասում են ափ ապ, այսինքն՝ ներիր, հավանաբար ծագել է թուրք. ափքեմեր-օերեր բառից:

7. Կարկատել-գարգրդուշ բառն ունեն, բայց տվյալ դէպարտ ծիշտ են համարում ասել գառլ-կարել:

8. Թուրանայանի բանգրում խոսք բառն է, բայց նրանք ծիշտ են համարում ասել խարար:

Յիշէ արդէլէցի

Յիշէ հաղիք արդէլէցի, լիվէրնիյէ առած, թվօնքնիյէ ուսած, քնացած ին արշու մէ բարգած դաղէ քրդած դասին, աստած ունին թա.

- Ո՞ւ, Յասան, քեզի խիվա մադարային մէշն ի վա ինչեցնիք, մետ չվանէ փըրունիք: Յասան, հունա դաղէ փուր ասա, արշ գօ՞ թա: Թահիք-մահիքը ունանա, թուն չվօնէ թափա, ներ քեզ յէտ քաջու ուր, - աստած ունին:

Ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Ասիա, - աստած ունին, - քաշիք, - աստած ունին:

Քաջած ունին անա, նարունէ աստած աստած աստած:

- Դէմ ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասու մադարային մէշն ի վա յէտրոջած ունին, ինչեցնուց ասու չունին թա:

- Չի ասո

Սկզբան՝ 7-րդ էջում:

Մեր թերի նախորդ համարում տպագրել է ի խոփայի գավառի շենքեր (Գարցի) գյուղում իմ գրառած «Կախի դուկան» վախ չափելու աղոքը, որը սկսվում և ավարտվում է Աստծուն ուղղված արարեն դիմումով: Այն ասացողը՝ Ռեսմիյի Թոփալուլու (Ժնվ. 1956թ.) հորդուով, որը նվիրայլ մահմեղական էր և ուխտի էր գնացել Մերքա: Այս համարում ընթերցողներին եմ ներկայացնում վախ չափելու և 2 աղոքը՝ Թուրքիայի Բորչկա և Արքաքոջա գավառներից:

Վախ չափուշի դուվա

Հավան ու հավէ՝
Թառն ու թարտ,
Վախածին սիրոյէ:
Դադուդադալ:
Թեդ քուքա փերփերալէ,
Վախածին սիրոյէ:
Դադուդադալ:

Ասացող՝ Մին ու Շաքուզզու, Ժնվ. է 1984թ. Թուրքիայի Կյուզեկի ճահանգիր Աքսարօս գավառի Շենշին գյուղում, այժմ ուսանում է Անգլիայում՝ Լոնդոնում: Աղոքը լսել է մոր հորեղոր կնոշից՝ Շավա Աքարից, Շենշին գյուղում:

Վախ չափելու աղոքը

(թարգմանություն)

Հավան ու հավէ՝
Թառն ու թառը,
Վախեցածի սիրոտը՝
Ընկնի տեղը:
Գետը գալսի է քչքալով,
Վախեցածի սիրոտը՝
Ընկնի տեղը:

Վախ չափուշի դուվա

Հավէ՝ թարտ,
Գովէ՝ գիրէ,
Ներգէ նուրգէ,
Օմբուօէ՝ Զօրօխէ,
Վարէ՝ սիրոյէ,
Վախէ՝ քեղէ:

Ասացող՝ Նեշութ Չաբսաք, Ժնվ. է 1986թ. Բորչկայի գավառի Չայլի գյուղում, այժմ վարորդ է աշխատում Բուրսա քաղաքում: Աղոքը լսել է հոր քեռու կնոշից՝ 90-ամյա Նեսիր Չամարից, որը բնակվում է Բորչկայի գավառի Չիքրեյովիլու գյուղում և կարողանում է վախ չափել:

Վախ չափելու աղոքը

(թարգմանություն)

Հավը՝ թարին,
Կովը՝ կրի,
Ներգե նուրգե,
Ամպուպը՝ նորոտին,
Ցավը՝ սիրոտը,
Վախը՝ գետը:

ԿՐՈՆԱՓՈԽԻ ՀԱՄՇԵՆԱՐԱՅԵՐԻ ԲԱՆԱԳՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Արդամուչցիին թօրէ

Իսա սան դարի արաչ՝ հազար ինչ հառու ինտունին, յև շօֆէր է, Թիֆլիսան դասէ արարա փեր փարցուցաք: Զամ փարցուցաք, ջամ. Արդին ի վէ դանօու ուք: Փերին դիյէ՛ դիրքօրու, էրմենի գընիկ էր: Գընիկ էյէվ, զընօչովէ էգաք: Էգաք հօգա: Սարփէ էգաք անա, Գօնյէին ասաց թա.

- Յէս ալ Թուրքիյէնիուս թալ չին:

- Ինչի՞ թալ չին, հարցուցաք, - թուն իսա փերին դիյն էն, մէգի անդադ փաս դրվու, աստաք:

- Չա՛, ասաց, - փեր վարօն էր, յև անդադ դալ դրվու ում, - ասաց, - ուիշ մարք դրվու ա ցէր փոխիչ, - ասաց:

Աղացաք, էյէվ օչ մէգի հեղ: Անդադ՝ Գօնյէցան, բարցաւ գընիկ, քընաց: Մէք ա էգաք հօգա, ուիշ մարք մն մէգի փաս մինչ էտ:

ասաց, - յև ցէի հազ էնչ չիմ, յև թալ չիմ Թուրքիյէնիուս, - ասաց:

- Ե՛, թուն մէգի հազ էնչ չիմ չիմի անա, ինչի՞ փեր դրվիր, ինչի՞ փարցուցէր, - աստաք, - մէ փաս մինչ հօգա դրու, - աստաք:

Չա՛, - ասաց, - փեր վարօն էր, յև անդադ դալ դրվու ում, - ասաց, - ուիշ մարք դրվու ա ցէր փոխիչ, - ասաց:

Աղացաք, էյէվ օչ մէգի հեղ: Անդադ՝ Գօնյէցան, բարցաւ գընիկ, քընաց: Մէք ա էգաք հօգա, ուիշ մարք մն մէգի փաս մինչ էտ:

Ասացող՝ ԽՍՄԵԹ ԱՐՁԻՇԵՔ Ժնվ. է 1963թ. Խոփայի գավառի Թեմալիփաշա (Մաքրիյա) գյուղում, նախկինում վարորդ է եղել, այժմ աշխատում է շինանյութի խանութում: Գրանել են 2011թ. հովիսին, Քենալիփաշայում:

Արտանուցուր թորը

(թարգմանություն)

Սրանից քանա տարի առաջ՝ հազար ինը հարյուր իննասունին, ես վարորդ էի, Թրիլիսից տասը մերենա թեր բարձեցինք: Ապակի բարձեցինք, ապակի: Արդի էինք տանելու: Բերի տերը՝ տնօրենը, հայ կին էր: Կինը եկավ, կնոջ հետ եկանք: Եկանք այստեղ: Որ Սարի եկանք, Գոնիոյն յասացին ասաց:

- Ես էլ Թուրքիա չեմ գա:

- Ինչո՞ւ չեմ գա, - հարցուցինք, - դու այս թերի տերն ես, մեզ այնտեղ փող ես տալու, թերները տանելու ենք, այնտեղ թողնելու ենք:

Կինը:

- Չէ՛, եղայր ջամ, չէ՛, - ասաց, - ես Թուրքիա չեմ գա:

- Ինչո՞ւ:

- Ինչ պարուն Արդամուչին Զեհեննէմ դէրէն ի վա վարած ունին, մէրուցած ունին:

Գընիկ:

- Չէ՛, ասաց, - թերը կրափեք, ես այնտեղ ուրիշի միջոցով կտամ, - ասաց, - ուրիշ մարդ է տալու ձեր փողերը, - ասաց:

Աղաչեցինք, մեզ հետ չեկավ: Այնտեղից՝ Գոնիոյից, կինը վերադարձավ, զնաց: Մենք էլ եկանք այստեղ, ուրիշ մի մարդ մեզ փողերը տվեց:

1. Սարի և Գոնիոյ գյուղերը գտնվում են Բարումի մոտ: Սարիում է տեղակայված Վրաստան-Թուրքիա սահմանային անցակեսոր:

Արդէլէցիի ձառան իշնուշի հերիյան

Յիշտ էնգէր արդէլէցի գերան փառ քաշուշ: Արջին ի վէ փօօք թալ չիմ: Թիֆլիսին արջին ի վէ փօօք վար թենի գուն: Չփան թօնիք: Չփան մը թօնիքի անա անա, էնգէր գասար անա:

- Պո՛, մէք հսկ ինչը՞ս իշնուշ ուք:

- Գունգան, մէնէ դուշունմիշ էլլիք, - զասա էնգէրէ: - Մէք արդէլէցի վասան ի յիշտ էնգէր իք: Յէս իսա դարան զասին էնգէր էնգէր: - Զաս իսա դարան զասին էնգէր էնգէր: - Զաս իսա դարան զասին էնգէր էնգէր: - Զաս իսա դարան զասին էնգէր էնգէր:

- Պո՛, զասա դարան ի վա, - ամուր փյունէցէք, մէնէ թէվսիյա թու էնիմ, - զասա:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն: Մէգէ մէք նուք գուն: Մէգէ մէք նուք գուն: Մէգէ մէք նուք գուն:

- Մէք թուն ու մէք թագա այիք:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարան ի վա թիզի գուն:

Թէվսիյա թու էնա անա, դարա